

6. Ленець К. В. «Друже мій єдиний!..» (Початкова формула-звертання в листах Т. Шевченка) / К. В. Ленець // Культура слова. — Вип. 37. — К. : Наук. думка, 1989. — С. 38—43.
7. Ляхова Ж. Т. За рядками листів Тараса Шевченка / Ж. Т. Ляхова. — К. : Дніпро, 1984. — 136 с.
8. Русанівський В. М. У слові — вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 2002. — 240 с.
9. Тимошенко П. Д. Мова листів Т. Г. Шевченка / П. Д. Тимошенко // Мовознавство. — Т. XVII. — К. : Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 68—77.
10. Трифонов Р. А. Метамова любові / Р. А. Трифонов // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 901 : сер. Філологія, вип. 59. — С. 57—60.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів / Тарас Шевченко. — Т. 3 : Листування : Тексти. Коментарій / [ред. і вст. слово акад. С. Єфремова]. — [Б. м.] : ДВУ, 1929. — XXXVI + 1004 с.
12. Шумарина М. Р. Язык в зеркале художественного текста (метаязыковая рефлексия в произведениях русской прозы) / М. Р. Шумарина. — М. : Флинта : Наука, 2011. — 217 с.

УДК 811.161.2'42

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Народна іронія і жарт
як один із можливих чинників виникнення та мотивації
вираженого реченням повір'я**

Сердега Р. Л. Народна іронія і жарт як один із можливих чинників виникнення та мотивації вираженого реченням повір'я. Гумор і сміх мають значний вплив на людину. Тому народ завжди активно використовував для морально-педагогічних та інших цілей елементи сміхової культури. Сміховинно-жартівлива стихія посідає значне місце в житті українського народу. Він послуговувався нею у своїй творчій практиці, побуті, житті загалом тощо. У статті розглянуто повір'я, що виникли в народному середовищі завдяки дотепним вигадкам, жартам, іронічному сприйманню життя.

Ключові слова: *повір'я, жартівливе повір'я, комічне, жарт, іронія, сміхова культура.*

Сердега Р. Л. Народная ирония и шутка как один из возможных факторов возникновения и мотивации выраженного предложением поверья. Юмор и смех имеют значительное влияние на человека. Поэтому народ всегда активно использовал для морально-педагогических и других целей элементы культуры смеха. Смехотворно-шутливая стихия занимает значительное место в жизни украинского народа. Он пользовался ею в своей творческой практике, быту, жизни в целом. В статье рассмотрены поверья, которые возникли в народной среде благодаря остроумным выдумкам, шуткам, ироническому восприятию жизни.

Ключевые слова: *поверье, шуточное поверье, комичное, шутка, ирония, культура смеха.*

Serdega R. L. National irony and joke as one of possible factors of emergence and motivation of the belief expressed by the offer. The humour and laughter have considerable influence on the person. Therefore the people always actively used elements of culture of laughter for moral and pedagogical and other purposes. The ridiculous and playful elements take an important place in life of the Ukrainian people. It used it in the creative practice, a life, life as a whole. In article beliefs which arose in the national environment thanks to witty inventions, jokes, ironical perception of life are considered.

Key words: *popular belief, facetious popular belief, comical, joke, irony, culture of laughter.*

В історії європейської науки особливе місце посідає проблема комічного, яка вже протягом багатьох століть перебуває в полі зору науковців. У різних наукових традиціях, у тому числі й українській, комічне вивчається як явище: а) естетики: Ю. Борець, О. Лосєв, А. Лук, Б. Мінчин, В. Пігулевський і Л. Мир-

ська, М. Рюміна та ін.; б) художньої літератури: М. Бахтін, Ю. Безхутрий, Ю. Івакін, С. Кравченко, Р. Семків, Р. Струць, А. Щербина та ін.; в) народної культури: Л. Біла, О. Мороз, О. Назаренко, В. Пропп, С. Сотникова та ін.; г) мови: П. Бундівський, Ю. Пацаранюк, П. Плющ, С. Походня, Б. Пришва,

В. Русанівський, А. Щербина, О. Шонь,
Г. Яновська та ін.

Сміховинна культура завжди посідала значне місце й у житті українського народу. У непримиренній довготривалій боротьбі за свою незалежність український народ виявляв героїзм і рішучість, оптимізм та волю до перемоги. Це формувало дійову вдачу, вимагало віри у власні сили, глибоко розвивало критичне світосприймання. Внаслідок цих та багатьох інших чинників одним із вагомих складників національного характеру українців став сміх і вужче – гумор як своєрідний засіб народного духовного утвердження й самозахисту. Сміховинні елементи властиві багатьом жанрам усної народної творчості. Так, наприклад, до розряду жартівливої творчості належить основна частина танцювальних пісень – приспівки до найпопулярніших українських танців. Гострим дотепом, дошкульністю позначена й значна кількість народних прислів'їв, приказок, побутових побажань. Наприклад: *„Бог заплатить за обід, що найвсь дармоїд!”*, *„Богові хвала, що ся душа напхала!”*, *„Виміняв сліпий у глухого дзеркал на цимбали”*, *„Дурний і в Києві не купить розуму”*, *„Захотів від бика молока, а від жука меду”*. Відбита сміховинно-жартівлива стихія і в поемі „Енеїда І. П. Котляревського, з якої почалося зародження нової української літературної мови і літератури тощо.

Лінгвістичне дослідження комічного в художній літературі здійснюється науковцями на матеріалі творів різних жанрів – сатирико-гумористичних (О. Бойко, З. Нестер, Т. Наумова, А. Попович); політичного роману (Ю. Білодід); гуморески (Б. Пришва, В. Ужченко); пародії (М. Вербицька, І. Іщенко, Б. Новиков, С. Тяпков); ліричних творів (А. Супрун, В. Ткачук, Т. Хом'як, О. Шумейко) та ін.

У сучасній науці термін „комічне” вживається як родове поняття на позначення різноманітних явищ, здатних викликати сміх. На сьогодні, як зазначає О. Шумейко, не існує загальноприйнятого визначення змісту та обсягу термінів, що називають різновиди комічного, специфіки взаємозв'язків між гумором, іронією, сатирою і сарказмом, а зрештою, і кількості видів комічного. Складність теоретичного розроблення проблеми комічного зумовлюється й тим, що окремі його категорії (особливо іронія) постають як історично змінні величини, що виявляють свою смислову динаміку в різні періоди розвитку естетичної та літературно-практичної думки.

Традиційно гумор визначають як форму комічного, що відрізняється м'яким ставленням до недоліків життєвих явищ, поведінки людей [8]. Іронія – форма комічного, що є прихованою насмішкою, вибухова сила якої замаскована зовні серйозною формою. Іронія (від гр. *εἰρωνεία* – прихована насмішка, глузування) – художній засіб, комічна суть якого полягає у невідповідності між прямим змістом висловлювання і його справжнім (прихованим) значенням, що легко вгадується. Від гумору вона відрізняється гострішим, хоча й дещо замаскованим запереченням висміюваного. Це вже не жвака, доброзичлива пошумішка, а ущипливе глузування [4:137]. Жарт – 1) це сказане чи зроблене для розваги. Це може бути вислів, витівка, дотеп, комічна дія, які викликають сміх і виконують суто розважальну функцію. Експресії словесного жарту нерідко сприяють римоване мовлення, діалог, каламбур, алогізми тощо. Наведемо, наприклад, фольклорну сценку „У млині”:

– *Ти що привіз?*

– *Лій.*

– *Трохи постій.*

– *А ти що?*

– *Мед.*

– *Ставай наперед.*

– *А ти що привіз?*

– *Горілку!*

– *Берись за мірку!*

2) це також невеличкий комічний літературний твір, переважно п'єси гумористичного чи сатиричного змісту. Жанрове визначення таких творів часто дають самі автори, наприклад, у В. Самійленка: *„Драма без горілки (Жарт в одній дії)”*, *„Химерний батько (Жарт у двох діях)”*.

Народна ж іронія і жарт цілком можуть стати причиною появи того або іншого повір'я. Ще В. Даль писав про повір'я, які „відбивають дух часу, гру уяви, алегорію, словом, витвір народної поезії, сприйнятий як реальність...” [2:13]. Вони стали такими, тобто повір'ями, лише через те, що дотепна вигадка одного з учасників комунікативного процесу була сприйнята іншим мовцем усерйоз, тобто на віру. У нашій статті ми якраз і спробуємо розглянути подібні випадково вигадані жартівливі повір'я.

Звичайно, через серйозне сприйняття (на віру) одним із комунікантів жарту, не так уже й просто з'ясувати те, що мотиватором для повір'я, його основою став саме жартівливий вислів або чиясь вигадка, бо з часом (за виня-

тком деяких випадків) установити, коли саме такий жарт став сприйматися серйозно стає все важче. Особливу увагу тут якраз і слід звернути на ті повір'я, які здаються нам безглуздими, такими, що не мають жодної більш-менш вірогідної мотивації.

Проте візьмемо спочатку кілька подібних повір'їв, що зародилися в наш час і які ще не встигли втратити своєї виразної жартівливої сутності. Так, наприклад, у липні 2006 р. у Києві був установлений жартівливий пам'ятник, присвячений носу видатного російсько-українського письменника Миколи Гоголя. Підставою для встановлення пам'ятника стала легенда, згідно з якою Микола Гоголь, гуляючи одного листопадового дня Києвом, саме навпроти Андріївської церкви потрапив під дощ та підхопив нежить. Усі думки письменника крутилися навколо його носа. Таким чином, згідно з переказом, і виникла ідея написати відому однойменну повість „Ніс”. Майже відразу після встановлення пам'ятника виникло жартівливе повір'я, що якщо потертися власним носом об ніс Гоголя, то можна вилікувати нежить.

Чи, наприклад, на території Старобільського факультету Луганського національного університету імені Тараса Шевченка обладнано під відкритим небом куточок України (піч, журавель на стовпі тощо). Директор-декан цього факультету М. Т. Вихватенко запровадив жартівливе повір'я (*є там стовпчик / і ото хто біля нього потреться / зараз вагітніє / а мужчини це спроможніші стаються / бо в мене всі уходять у декрет // ото / дивлюсь / всі ходять на ту галявину / до того // свадьби / весілля / я вибачаюсь / в суботу / неділю всі весілля їдуть з міста до нас / до того стовпчика //*).

Такі повір'я мають виразну жартівливу природу, проте з часом люди можуть забути про їх потішне походження і почнуть сприймати подібні дотепні вигадки серйозно, а де-хто може повірити в них і відразу, тобто з часу їх виникнення тощо.

Тепер розглянемо інші жартівливі повір'я, такі, що виникли, очевидно, давніше за вищезгадані й потішну сутність яких, зрозуміло, встановити значно важче. Спробуємо більш-менш системно описати такі синтаксичні конструкції. Наші спостереження дозволяють виділити в складі виражених реченням „потішних” повір'їв іронічні спостереження (*Ніж тупий – господар дурний; Скатертина чорна – господиня на розум не багата; Свер-*

*бить кінчик носа – до випивки; Якщо ліве вухо горить (жарко йому) погане про тебе говорять, праве – добре; У правому вусі дзвенить незабаром отримаєш добру звістку, в лівому – погану; Губи сверблять – цілуватися будеш; У шапці їсти – глуха теща буде; Подошви чухаються – до дороги, ноги горять – до шляху; Коли свербить п'ята – вирушатимеш у дорогу; Коли падає якась річ, то це означає, що хтось до вас дуже поспішає: якого роду предмет (він чи вона), той до вас і прийде – особа чоловічої або жіночої статі; Хто багато сала їсть, у того товсті губи будуть), жартівливі поради, рекомендації (*На іспитах білет слід брати лівою рукою – пощастить*). До жартівливих рекомендацій певною мірою зарахуємо й таке повір'я: *Навчати дітей грамоті потрібно з Наумова дня. День святого Наума – в грудні (14 грудня – за новим стилем, 1 грудня – за старим)*. Так що це не повір'я, що містить часовий резон, а лише жарт, гра співзвуч – „Наум” і „на ум” (розум). Отже, як писав В. Даль, тут якраз і є гра уяви, алегорія, витвір народної поезії, сприйнятий як реальність [2:13].*

Слід відзначити, що деякі повір'я могли спочатку й не мати іронічного забарвлення, воно з'являється в них лише з часом. Візьмемо, наприклад, таке: *Двом в один час у дзеркало дивитися не можна: одну і ту ж людину полюблять і страждати будуть*. Дзеркало – це один із наймістичніших предметів у будинку. З його допомогою вгадували долю (гадали), його закривали, коли у будинку покійник („щоб душа не заблукала”), його прибирали чимдалі від немовлят („щоб не злякалися і німими не залишилися”) і так далі. В усьому цьому є як містичний, так і побутовий сенс. Містично дзеркало символізує собою двоїстість існування, межу між світами, „вмістище душ”. Вважається, що в дзеркалі можна побачити і свою старість, і свою смерть. Цей забобон побудований саме на містичному сприйнятті дзеркала, зафіксувавши себе разом із кимось в одному просторі, надалі до всього матимеш відношення тільки разом із ним. Зокрема, полюбиш разом із ним одну і ту ж людину. Враховуючи наявність дзеркал в усіх публічних місцях (наприклад, в театрі), не можна ставитися до цього без іронії.

Окрему групу „потішних” повір'їв становлять вигадані жартівливі заборони, які набувають усіх ознак „заборонно-заякувального” повір'я (за В. Далем, випадково вигадані утворення для примушення нерозумної

людини, дитини діяти у певній ситуації відповідним чином) [2:13]: *Не можна їсти на вулиці, бо буде жінка роззява; Не їж зі сквороди, бо будеш у той день дуже сердитим*. Оскільки в основі і жартівливих, і „заборонно-заякувальних” повір’їв завжди лежить народна фантазія, вигадка й такі утворення переплітаються, переходять одне в одне, то проведення чіткої межі між ними нам здається справою не завжди реальною. Однак у деяких випадках із більшою чи меншою вірогідністю ми можемо встановити, яку ж саме основу має те або інше повір’я. Наприклад, *Не йди в горох, бо там залізна баба сидить*. Первинно, це був жарт чи спеціально вигадана заборона? Чи, може, і жарт, і заборона одночасно? Або взагалі це повір’я, що не має ніякої жартівливої основи? Очевидно, перш ніж робити якісь висновки про згадуваний факт народної культури, слід спочатку з’ясувати, хто така ця загадкова залізна баба.

Тут можуть бути такі версії, які певною мірою можуть взаємодоповнювати одна одну (назвемо умовно одну з них топонімічною, а іншу міфологічною). Почнемо з топонімічної. В Оржицькому районі Полтавській області є курган, що має назву Залізна Баба. За легендою, коли цю місцину оточили кочівники з Дикого степу, котрі в багато разів переважали чисельністю місцевий люд, по допомогу звернулися до чаклунки. Вона назбирала материнських і жіночих сліз, вилила собі на голову й стала залізною і, таким чином, здолала всіх ворогів, бо „шаблі об її залізне тіло тупилися, всі стріли та кулі відскакували” [5:142]. Залізо, як зазначає В. Войтович, часто виступає своєрідним символом вигнання зла та його замикання [1:184]. Цій чаклунці забракло сил знову обернутися на людину. Вона перетворилася на залізну бабу-ідола, який, кажуть, кілька століть стояв на вершині кургану.

Міфологічна версія полягає в тому, що назву залізна баба тісно пов’язують із міфонімом Баба-Яга, який, зазначає М. Редька, входить до складу полілексемних ампліфікованих найменувань із увиразненою внутрішньою формою: баба-яга, костяна нога; баба-юга – залізна нога. Акцентування у номінації на такій ознаці підтверджує думку деяких фольклористів, що слов’янська Баба-Яга походить від одноногих богів, відомих у багатьох культурах [7]. За народними повір’ями, із залізних гір прилітають зимою Морози, і там вони ховаються влітку. У відповідну пору звідти з’являються пропасти та інші хвороби, супут-

ниці і помічниці Смерті. Зокрема, такою помічницею є й Баба-Яга, яку, зазнає В. Войтович, у казках іноді називають залізною бабою. Також дітей переконають, що коли колоситься хліб, то там сидить баба, яка ловить пустунів і душить своїми залізними грудьми. Серби лякають шибеників цвяхозубою – бабою з залізними зубами [1:184]. У словнику-довіднику В. Жайворонка також згадується залізна баба як дух, що живе в кукурудзі [3:20]. У збірці „Прислів’я. Прикмети та повір’я українського народу” (2006) зафіксоване повір’я, де говориться, що залізна баба сидить у горосі [6:109]. Отже, залізна баба-це тепер переважно дух ниви. Що ж до аналізованого повір’я (*Не йди в горох, бо там залізна баба сидить*), то це, на нашу думку, типове „заборонно-заякувальне” повір’я, що застосовується по відношенню до дітей. Підтвердження цьому знаходимо й у В. Жайворонка: „дітей лякали, відганяючи від принадливого молодого гороху: „Не йди в горох, бо там залізна баба сидить...”” [3:148]. Отже, це „заборонно-заякувальне” повір’я, яке, щоправда, використовує для відлякування дітей від гороху характерний для слов’янських народів міфонім, оскільки „баба” – це спільнослов’янське слово, яке в народній культурі часто позначає жіночих міфологічних персонажів. Проте таке повір’я, як і будь-яка вигадка, все одно може сприйматися одним із комунікантів як жарт.

Отже, наші спостереження уможливають такі висновки:

1) важливу роль в індикації ціннісно-нормативної структури соціуму відіграє сміхова культура як феномен духовного життя суспільства. Національна специфіка гумору є історично змінною, вона обумовлена постійними зрушеннями в соціально-політичному та економічному житті народу. Сміхова культура, що реалізує рефлексивні ознаки суспільної свідомості, є живим середовищем, яке миттєво реагує на значущі зміни у соціокультурному просторі. Це пов’язане з динамічністю сміхової культури як соціального явища, прив’язаністю її смислів і форм виявлення до загального соціального контексту. Вивчення внутрішніх, змістових аспектів сміхової культури здатне розкрити тенденції суспільного розвитку, які не завжди можна виявити за допомогою кількісних стратегій дослідження суспільства, і доповнити аналітичну традицію інтерпретації суспільних явищ. Вивчення сміхової культури в історичному контексті має стати предметом

глибинної уваги дослідників гуманітарного профілю (істориків, етнологів, культурологів, літературознавців і мовознавців тощо);

2) повір'я українського народу часто виникають (принаймні, якась їх частина) завдяки сміховинній стихії. Отже, народна іронія, жарт, гумор загалом цілком можуть стати причиною появи того або іншого повір'я;

3) серед „потішних” повір'їв пропонуємо виділити такі різновиди: іронічні спостереження, жартівливі поради та рекомендації, жартівливі заборони.

4) раніше, в попередніх наших статтях, ми виділяли як окремий різновид так звані „заборонно-залякувальні” повір'я, тобто народні вислови, які відтворюють систему культурно-

прагматичних настанов того або іншого етносу і являють собою словесні формули-маніпуляції у вигляді заборони чи залякування, що служать для непрямого примушення людини (в основному, дітей) щось зробити чи навпаки є завуальованою заборonoю не робити чогось. Такі одиниці виконують застерігаючу та виховну функції. Проте певна частина таких повір'їв може виникати в результаті жарту, сприйнятого одним із комунікантів на віру, всерйоз, але оскільки в основі як жартівливих, так і „заборонно-залякувальних” повір'їв завжди лежить народна фантазія, вигадка й такі утворення переплітаються, переходять одне в одне, то інколи провести чітку межу між ними практично неможливо.

Література

1. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Войтович. — К. : Либідь, 2005. — 664 с.
2. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа : Материалы по русской демонологии / В. И. Даль — СПб. : Литера, 1996. — 477 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
4. Кузьменко В. І. Словник літературознавчих термінів : [навч. посібник з літературознавства за оновленими програмами для вчителів та учнів середніх шкіл, професійних училищ, ліцеїв, гімназій] / В. І. Кузьменко. — К. : Укр. письменник, 1997. — 230 с.
5. Легенди, притчі, афоризми / упоряд. О. Я. Загоруйко. — Х. : Торсінг плюс, 2009. — 384 с.
6. Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу / Уклад. Н. Кусайкіна. — Х. : ВД „Школа”. — 2006. — 112 с.
7. Редька М. І. Семантико-функціональна система особових найменувань в українських народних чарівних казках (у записах XIX ст.): Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова” / Марія Ігорівна Редька. — Івано-Франківськ, 2008. — 20 с.
8. Шумейко О. А. Мовні засоби творення комічного в сучасній українській поезії (на матеріалі творів другої половини XX століття) : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 „Українська мова” / Олена Анатоліївна Шумейко. — Харків, 2007. — 20 с.

УДК 811. 161.2'373.7'282.2 (477.54)

Н. Ф. Уманцева

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Етнокультурна семантика української діалектної фразеології

Уманцева Н. Ф. Етнокультурна семантика української діалектної фразеології. У статті розглянуто особливості етнокультурної семантики діалектної фразеології одного з населених пунктів Харківської області. Простежено зв'язок аналізованих фразеологізмів з окремими семантичними параметрами національної мовної картини світу, з'ясовано роль обрядових позалінгвальних чинників у генезисі окремих фразеологічних одиниць. Наголошено на особливостях етнокультурної семантики фразеологічних одиниць як показників специфіки народного світобачення та світосприйняття. Схарактеризовано діалектні фразеологізми з урахуванням стереотипних оцінок світу діалектними мовцями.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, діалектна фразеологія, фразеологізм, етнокультурна семантика, стереотипний образ, національна мовна картина світу, фонові знання, обрядові контексти, мотивація.